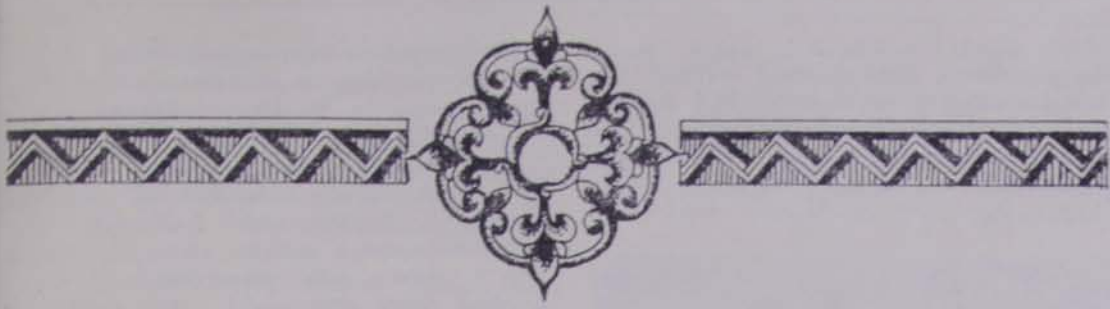

ՀՐԱՎԱՐԴ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽԼԱԹԵՅԻՆ (ԾԵՐԵՆՑ) ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ

Միջնադարյան հայ մշակույթի գործիչների մեջ ուրույն տեղ ունի հիշատակագիր և գանձասաց, խմբագիր և մեկնող, բազմադյուն գրիչ Գրիգոր Խլաթեցին: Նրա կենսագրությունից ոչ քիչ տվյալներ են հասել մեզ. բացի այդ, Խլաթեցու աշխատությունների կապակցությամբ ուսումնասիրողները անդրադարձել են նաև այդ հարցերին¹: Գրիգոր Խլաթեցին ծնվել է Խլաթ քաղաքում 1340-ական թվականներին: Հոր անունը Ծեր էր և այդ պատճառով նրան երբեմն կոչել են Ծերեց: Նախապես, շուրջ վեց տարի, աշակերտում է Վարդան ճգնալորի մոտ Արծկեի Ցիպնավանքում: Այնուհետև գնում է Սյունիք՝ Հովհաննես Որոտնեցու դպրոցը, և այդտեղ էլ ծանոթանում Գրիգոր Տաթևացու հետ:

¹ «Ցիշատակարան Աղետից Գրիգորի Խլաթեցու», աշխ. Գր. Խալաթյանց, Վաղարշապատ, 1897: **Մ. Արեղյան**, Գրիգոր Խլաթեցի Ծերեց, «Երկեր», Դ, Երևան, 1970, էջ 408—409: **Գաբեզին արքեպ.** **Հովսեփյան**, Խաղրակեանք և Պողոսեանք հագոց պատմութեան մէջ, Երուսաղեմ, 1942, էջ 40, 114, 119: **Հ. Աճառյան**, Հագոց անձնանունների բառարան, Ա, Երևան, 1942, էջ 608—609: Գրիգոր Խլաթեցու կյանքն ու կենսագրությունը հատուկ քննության նյութ է դարձել պատմության ինստիտուտի աշխատակից Սեդա Մարաբյանի համար: Աշխատությունը անտիպ է:

Ույ՞ տարի մնալուց հետո, երբ մահանում է Որոտնեցին, և երբ Լանկ-Թամուրը ասպատակում և ավերում է Հայաստանի այդ վայրերը², Խլաթեցին ստիպված է լինում վերադառնալ իր հայրենի գավառը և Քաջբերունյաց Սուխարավանքում աշակերտում Սարգիս վարժապետին: Տասը տարի անց նա ստանում է վարդապետական աստիճան և հաստատվում Արծկեի Ցիպնավանքում: Այստեղ էլ արդեն սկսվում է Խլաթեցու արգասալից գործունեությունը: Նա իր շուրջն է հավաքում բազմաթիվ աշակերտներ. շուրջ հիսուն տարի ձեռագրեր է ընդօրինակում, որոնք կա՛մ նվիրում է եկեղեցիներին և կա՛մ վաճառելով՝ արդյունքը բաշխում աղքատներին:

Խլաթեցին միաժամանակ շրջագայում է Հայաստանի տարբեր վայրերում (օրինակ, Գանձերի ժողովածուն կազմելու համար 1387 թ. լինում է նաև Այրիվանքում), իսկ 1406 թ. կեսերին, Վարդան Հոգեցեցու մահից հետո, նա ստանձնում է Խառաքատի դպրոցի տեսչությունը³:

Յոթանասուն տարեկանից անց էր, երբ

² Այս տվյալը բերված է Հ. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանից»: Թվում է, պատեղ ժամանակագրական փոքրիկ անճշտություն կա:

³ Տես **Ս. Մաթևոսյան**, Չեռագրագիտական սրբազրություններ, «Էջմիածին», 1968, Ե, էջ 61:

ովստի գնաց Երուսաղեմ և, երկու տարի մնալուց հետո, վերադարձաւ: Ահա այդ միջոցին տեղի է ունենում բրդերի հարձակումը Արծկեի և Յիսկալանքի վրա, ուր Գրիգոր Խլաթեցուն բռնեցին և հալատքը չորանալու պատճառով մահատակեցին (1426 թ.):

Նկար 1

Խլաթեցու գրական կարևորագույն գործերն են Հայսմափորքը և Գանձարանը: Ըստ որում, Հայսմափորքի նոր խմբագրությունը կոչվել է իր անունով՝ «Ծերեցեց», իսկ Գանձարանում ավելացրել է նոր երգեր ու գանձեր:

Մյուս գործերից պետք է հիշել Ծննդոց գրքի մեկնությունը, Նրատ ժամատեղացը, Գովությունն Սաղմոսի, Հանելուկներն և այլն: Գրիգոր Խլաթեցու գրական գործունեության մեջ առանձնահատուկ նշանակություն է ստացել 1422 թ. շարադրված «Հիշատակարան աղետիցը» կամ «Պատմություն Լանկ-Թամուրի հաջորդաց սև և

սպիտակ ոչխարավորացը»⁵: Նրա տաղերից հիշատակվի են «Գանգատ ունիմ սակ Գեզ, թագավոր իմ Հիսուս Քրիստոս» և «Ողբ մեռելին»:

Ժամանակակիցներն ու նրա անմիջական հետևորդները ամենաբարձր տիտղոսներով են շնորհագարդել մշակույթի այս մեծանուն գործչի անունը. «Զնոգևոր հայրն մեր և զծնադ զմեծ քաբունապետն Գրիգորիոս որդի Ծերին»⁶, «Վարդապետին Գրիգորի եռամեծին»⁷, «Յաւառաւարբանկ ուխտս, սո մեծ վարդապետիս Գրիգորի մականուն Ծերեցեց»⁸: Հետագայում Խլաթեցու անունը գրեթե սրբացվում է՝ «Սուրբ վարդապետ», հիշատակվում նվիրական այլ անունների կողքին՝ Տաթևացի, Որոտնեցի, Կեչաւեցի, Բաղիշեցի և այլն⁹:

Նրա ձեռագրերը հանդիսացել են ամենաբնութի օրինակները հետագա բնօրինակների համար. «... յնոյիք և ի լաւարիմակէ, զոր էր ստուգ քաներ .սուրբ վարդապետն Գրիգոր Ծերեցեց»¹⁰:

Մեզ հայտնի են նաև Խլաթեցու աշակերտներից մի քանիսի անունները, որոնցից հատկապես ուղում ենք ստանձնացնել Սուսքել Բաղիշեցուն և Հովհաննէս Խլաթեցուն:

Գրիգոր Խլաթեցու բնօրինակած բազմաթիվ ձեռագիր-մատյաններից մեզ հայտնի են տասը:

1. Գանձարան, ձեռ. Մատ. № 5328, շուրջ 1388 թ., Յիսկալանք, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի, ստացող՝ Թումա, թերթ՝ 293, թուղթ, 27×17 մեծությամբ, երկայուն, թվորագիր: Գրչի հիշատակարանը՝ 289թ էջում:

2. Ավետարան, 1393 թ., Յիսկալանք, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի¹¹:

3. Ժողովածու, ձեռ. Մատ. № 5435, 1400 թ., Խառաքատու վանք, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի, ծաղկող՝ Ներսէս պատանի, ստացող՝ Սանվել, թերթ՝ 584, թուղթ, 27,5×18 մեծությամբ, երկայուն, թվորագիր: Գրչի հիշատակարանը՝ 470թ էջում:

⁵ «Հիշատակարան աղետիցի» համեմատական բնագիրը՝ համապատասխան ծանոթագրություններով հրատարակված է Լ. Ս. Խաչիկյանի «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների» Ա հատորում, Երևան, 1955, էջ 272—288:

⁶ Հիշատակարաններ, ԺՆ, Գ, էջ 324:

⁷ Հիշատակարաններ, ԺՆ, Գ, էջ 345:

⁸ Հիշատակարաններ, ԺՆ, Գ, էջ 347:

⁹ Հիշատակարաններ, ԺՆ, Գ, էջ 152:

¹⁰ Հիշատակարաններ, ԺՆ, Գ, էջ 52—53:

¹¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 599: «Ազգագրական Հանդէս», 1897, Բ, էջ 281—284:

⁴ Գրիգոր Խլաթեցու մահատակության պատմությունը (նրան սպանել է բուրդ քնկ Թովկանը) շարադրել է Թովմա Մեծոփեցին («Նոր վկայք», էջ 264—272):

4. Ավետարան, 1402 թ., Մատենական, խլաթ, գրիչ՝ Գրիգոր խլաթեցի¹²:

5. Ճառքնոց, ձեռ. Մատ. № 1520/1521, 1404—1406 թթ., գրիչ՝ Գրիգոր խլաթեցի, ստացող՝ Ստեփանոս, թերթ՝ 402/453, թուղթ, 62,5×39 մեծության, երկայուն, բոլորագիր: Կան մանր հիշատակագրություններ:

6. Մատյան ողբերգության Գրիգոր Նարեկացու, ձեռ. Մատ. № 1573. 1413 թ., գրիչ՝ Գրիգոր խլաթեցի, թերթ՝ 345, թուղթ, 15,3×11 մեծության, միասյուն, բոլորագիր, գրչի հիշատակարանը՝ 340բ էջում:

7. Ժողովածու, ձեռ. Մատ., № 8775, 1415 թ., Երուսաղեմ, գրիչ՝ Գրիգոր խլաթեցի, ծաղկող՝ Գրիգոր երեց, կազմող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Մկրտիչ, թերթ՝ 368, թուղթ, 18,5×13,9 մեծության, միասյուն, բոլորագիր: Գրչի հիշատակարանը՝ 220բ էջում:

8. Ավետարան, ձեռ. Մատ. № 3714, 1419 թ., Ցիպնավանք, գրիչ՝ Գրիգոր խլաթեցի, ստացող՝ Հովհաննես երեց, թերթ՝ 265, մագաղաթ: 23,5×16 մեծության, երկայուն, բոլորագիր: Գրչի հիշատակարանը՝ 268ա էջում:

9. Մատյան ողբերգության Գրիգոր Նարեկացու, ձեռ. Մատ. № 7019, 1423 թ., գրիչներ՝ Գրիգոր Երզնկացի և Գրիգոր խլաթեցի, ստացող՝ Կիրակոս, թերթ՝ 168, թուղթ, 15,5×12,8 մեծության, միասյուն, բոլորագիր: Գրչի հիշատակարանը՝ 164բ էջում:

10. Գանձարան, ձեռ. Մատ. № 8366, 1425 թ., Ցիպնավանք, գրիչ՝ Գրիգոր խլաթեցի, ստացող՝ Աստվածատուր, թերթ՝ 212, թուղթ, 15×11 մեծության, միասյուն, բոլորագիր: Գրչի հիշատակարանը՝ 212ա էջում:

Այս տասը ձեռագրերից զատ Մատենադարանում գտնվում են մեկ-երկու այլ ձեռագրեր¹³, որոնց ընդօրինակությունները, հավանաբար, անմասն չեն եղել Գրիգոր խլաթեցու մասնակցությունից, թեև մեր այդ ենթադրությունը ճշգրտման կարիք ունի:

Ձեռագրերի հիշյալ ցանկից պարզ է դառնում, որ խլաթեցին իրեն միշտ անվանել է գրիչ և այդ մասին միանման տողեր թողել. «Եւ արդ, գրեցաւ սա ի վանս Ցիպնայ, ընդ հովանեաւ ամենագոր սուրբ Նշա-

նի և սուրբ Ստեփանոսի, ձեռամբ յոգնամեղ և անիմաստ գրչի Գրիգորի պիտականուն վարդապետի, յամի ՊԵԸ (1419) թրականի, ի հայրապետութեան տեսուն Պատրիարքի և յաշխարհակալութեան Ղարա-Ռսաֆին» (ձեռ. Մատ. № 3714):

Նկար 2

Որպես նաև ծաղկող նա կոնկրետ հիշատակություն չի արել (ինչպես մեր շատ մանրանկարիչները)¹⁴: Բայց անուղղակի մի քանի փաստեր հաստատում են, որ Գրիգոր խլաթեցին քաջահմուտ է եղել նաև այդ արվեստին և ինքն էլ, մեծ մասամբ, հանդիսացել իր ընդօրինակած ձեռագրերի ծաղկողը: Որոնք են այդ փաստերը.

ա) Ակնհայտնի նույն ձեռագրատճն ենք տեսնում ինչպես բնագրերի, այնպես էլ գեղանկարի քաջատրագրություններում. իսկ վերջիններս, որպես կարգ, կատարվում էին ծաղկողների կողմից: Խլաթեցու ձեռագրա- ոճը այս դեպքում տարակուսանքի տեղիք չի տալիս: Ինչպես հմուտ ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանը նկատել է, «Գրիգոր խլաթե-

¹² Տես «Հանգես Ամսօրեայ», 1917/1918 թթ. էջ 59: «Հիշատակարաններ», ԺԵ, Գ, էջ 308:

¹³ Ձեռ. № 2783, Ճառքնոց, 1408 թ., Գ. Տաթևացի, Գիքք Հարցմանց, 1413 թ., Խառարատա վանք, Մատ. № 917, Գ. Տաթևացի, քարոզ- գիքք, 1416 թ., Մատ. № 2047:

¹⁴ Օրինակ, Սիմեոն Արճիշեցին, Թումա Մինասնցը, նույնիսկ Թորոս Ռոպինը իրենց երբեմն գրիչ են համարել: Հատկապես Վասպուրականում «գրիչ» համարելու ձևը շատ էր ընդունված:

ցին ինքնատիպ գրչություն ունի, նույնիսկ որոշ տատերի իրեն հատուկ գրչություն, որով անմիջապես մատնում է իրեն»¹⁵:

բ) Խլաթեցու ձեռագրերում հանդիպում են նրա՝ որպես նկարչի հուշող մեկ-երկու

Նկար 3

վկայություններ: Օրինակ՝ № 1520 Ճառքն-տիրի մանրանկարների կապակցությամբ (որ դրանք ծաղկել ու նկարազարդել է Խլաթեցին) Ա. Մաթևոսյանը բերում է այսպիսի մի փաստ. 49-րդ պրակի լուսանցքներից մեկում «Քրիստոսի քառասունա-րեայ ի տաճարին յընծայումն» ճառի դիմաց նկարված է մի շքեղ տաճար և ստորին լուսանցքում Խլաթեցու ձեռքով գրված. «Այս արարի, որ թիւն ի ՊԾԵ էր: Տաւնս, ի յայս տեղս եղաք»¹⁶: Դա արդեն նկարչի ստորագրության մասն մի բան է:

գ) Այն դեպքերում, երբ նկարազարդումների հեղինակն այլ անձնավորություն է, ձեռագրի հիշատակարանում կամ հիշատակագրություններում բարեխղճորեն նշվում է հիշյալ անձնավորության անունը,

¹⁵ «Ձեռագրագիտական սրբագրություններ», (Էջմիածին, 1968, Ե, էջ 80):

¹⁶ Ձեռագրագիտական սրբագրություններ, (Էջմիածին, 1968, Ե, էջ 80):

(օրինակ, 1400 թ. ժողովածուում՝ ծաղկող Ներսես պատանի, հավանաբար Խլաթեցու աշակերտներից): Իսկ երբ նկարների բացատրագրություններն ու բնագրի ձեռագրատճը դրսևորում է բացարձակ նույնություն (այսինքն երկու դեպքերում էլ Խլաթեցին է), բնականաբար, մեկ այլ նկարչի անուն չի հիշվում¹⁷:

Կարծում ենք, որ այս փաստարկումներն անստարկելի են, և Գրիգոր Խլաթեցին հանդիսանում է իր ընդօրինակած ձեռագրերի նկարազարդումների հեղինակը:

Խլաթեցու պատկերազարդած ձեռագրերից թեմատիկ մանրանկարներ պարունակում են երկուսը. Խառաքաւսա վանքում 1393 և Ցիւղնավանքում 1419 թթ. ընդօրինակված Ավետարանները¹⁸: Առաջին Ավետարանի մասին տեղեկությունները բաղել ենք «Ազգագրական Հանդեսից». «Դիլիսկայ գիղի եկեղեցում (Ջավախք) կայ քառածալ, քամբակի թղթի վրայ երկշար, բոլորագիր տառերով գրուած մի Աւետարան, որ զարդարուած է Քրիստոսի մարդեղութեան տանկշորս և չորս աւետարանիչների եօթը պատկերներով: Սա կոչում է Ամենափրկիչ և ամեն կիրակե քազմաթիւ ոխտառքներ ունի»¹⁹:

Կցկտուր այս տողերից երևում է, որ Դիլիսկա գյուղում գտնվող Ավետարանն ունեցել է հարուստ նկարազարդումներ (տանկշորս թեմատիկ պատկեր), թեև փոքր-ինչ անորոշ է չորս ավետարանիչների յոթ պատկերների իմաստը: Այստեղ երկու ենթադրություն կարելի է անել. կա՛մ ավետարանիչների հետ եղել են նաև համապատասխան առաքյալները²⁰ և կա՛մ պատ-

¹⁷ Մաշտոցյան Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրացի» (Երևան, 1965, հատ. Ա, Երևան, 1970, հատ. Բ) հեղինակները ևս գտնում են, որ Խլաթեցու ընդօրինակած ձեռագրերի հեղինակը ինքն է: Տես № № 5328 (էջ 83), 8775 (էջ 811) և այլն:

¹⁸ Խլաթեցու ընդօրինակած մյուս ձեռագրերը համեմատաբար աղքատ են նկարազարդումներից. կան գլխազարդեր, լուսանցազարդեր, զարդագրություններ, որոնք, բացառությամբ մեկ-երկու հետաքրքրական ցմուշների, սովորական ձևեր են ներկայացնում:

¹⁹ «Ազգագրական Հանդես», գիրք Բ, 1897, Թիֆլիս, էջ 281:

²⁰ Հազվադեպ, բայց հանդիպում է ավետարանիչների այնպիսի պատկերազարդություն, երբ առաքյալները թեղադրում են ավետարանիչներին: Պետրոս առաքյալը թեղադրում է Մարկոսին, իսկ Դուկասին՝ Պողոս առաքյալը (տես այդ մասին ավելի հանգամանորեն Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանը կամ Պողոսյանը Հաղոց Պատմության մեջ, մասն Ա, Վա-

վիրատուների դիմապատկերները, ինչպես դա կոտենենք 1419 թ. քնդօրինակած ձեռագրում:

Ընտիր ձեռագիր է 1419 թ. Ավետարանը: Սկզբի 1ա—4բ էջերը պարունակում են համարաբարտի խորանագարդերի մեկնության բնագիրը, մի բան, որի կարևորությունը մեծ է հայկական ձեռագրերի խորանների զարդագրության իմաստային քաջատրությունների համար: Տվյալ դեպքում դրա պատկանելիությունն այնպիսի ճշմարտապատում և խորագիտակ մի հեղինակի, ինչպիսին Գրիգոր Խլաթեցին է, իրավունք է տալիս խորանների մեկնությանն սույն բնագիրը դասել այդ կարգի լավագույն գործերի՝ Շնորհալու, Վարդանի, Սյունեցու մեկնությունների շարքին:

Թեմատիկ մանրանկարները սկսվում են ձեռագրի 5ա էջից. «Մկրտություն», «Այլալերպություն», «Հիսուսի հրաշագործությունները», «Ղազարոսի հարությունը», «Մուսր դեպի Երուսաղեմ», «Համբարձում» և «Ս. Հոգու Գալուստը»: Այս ցանկից պարզ է դառնում, որ թերթաբաթի են եղել «տոնական» մի շարք կարևոր տեսարաններ, որոնք պարտադիր են Ավետարաններում՝ «Ավետումը», «Ծնունդը», «Ռոքնված», «Մատնությունը», «Խաչելությունը», «Հարությունը», «Իծխքի ավերումը»:

Պահպանված պատկերները, քաջատրությամբ թերևս «Ղազարոսի հարության», ներկայացված են տիպիկ վասպուրականյան սխեմաներով, որոնք մեզ քաջ ծանոթ են Խլաթեցու ճախորդած վարպետների ստեղծագործություններից²¹: «Ղազարոսի հարությունը» վասպուրականում գրեթե պարտադիր դարձած թեմա է, որն ունի իր հատուկ նշանակությունը: Հիսուսը հարություն է տալիս մեռած Ղազարոսին՝ դրանով իսկ հավաստելով իր աստվածային հրաշագործ կարողությունը, միաժամանակ շեշտելով ապագա համընդհանուր հարության գաղափարը²² (ինչին տեսնում էր հարյուրամյակներ շարունակ օտարի ծանր լծի տակ գտնվող վասպուրականցին):

Տեսարանն ավելի արխայիկ բնույթ ունի. ճիմական միտքն արտահայտվում է եր-

կու գլխավոր կերպարների՝ Հարություն տվողի և հարուցչի միջոցով: Ինչպես Գ. Միլլենն նկատել է²³, հետագայում այդ կարգի հորինվածքներն աշխուժացվել են այն հետաքրքրությամբ, որը դրսևորվել է դեպ-

Նկար 4

քին ներկա գտնվող Բեթղեմեմի հուղաների խմբով²⁴. իսկ դա նկարին տվել է գեղարվեստական-գաղափարական որոշակի միտվածություն²⁵:

Գրիգորի մոտ Հիսուսին ուղեկցում են երեք աշակերտ. չկան ժողովրդի քաղմությունը և այլն: Նման կարճատևությունը ավելի հարազատ է հին բնագրերին ու պատկերագրական-պայմանական ձևերին: Սակայն մեր հեղինակն, այսպես ասած, ժանրային մեկ-երկու մանրութների ավելի ցայտուն արտահայտման շնորհիվ պատկերին հաղորդել է որոշակի աշխուժություն՝ ազատելով այն պատկերագրական չոր սխեմատիզմից ու կրավորականությունից: Հիսուսի ոտքերն քնկած քույրերից մեկը՝ Մարթան, գլուխը բարձրացրած շատ բնական էտ է շրջել ու նայում է հարություն

²³ G. Millet, Recherches sur L'iconographie De L'evangile aux XIe, XVe, et XVIe siecles, Paris, 1960, p. 240—251.

²⁴ Ինչպես դա ներկայացված է Հովհաննու Ավետարանի 11-րդ գլխում. «Բազումք ի հրէից անտի եկեալ էին առ Մարթա եւ Մարիամ, զի մօրիաքեցեմն զնոսա վասն եղբորն»:

²⁵ Ն. Պոկրովսկին նշում է, որ երբեմն Ղազարոսի հարությունը արտահայտել է մարդկային հոգին դժոխքից դուրս բերելու քնդհանուր միտքը (տես Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских, СПб., 1892, ст. 252).

վարչագատ, 1928, էջ 150—152): վասպուրականի 18-րդ դ. մեկ-երկու ձեռագրերում ևս այդպիսի օրինակներ կան:

²¹ Այդ մանրանկարիչների մասին տես «Էջմիածին», 1973, Գ, էջ 48—53, 1974, Գ, էջ 28—33, ԺԱ, էջ 49—57:

²² Как факт подтверждающий возможность и действительность общего воскресения (Иоанн Златоуст, Беседы на св. Иоана, 1665, ст. 468—469,

առնող եղբորը: Դեպքին ներկա գտնվող երկու երիտասարդներից մեկը վերցրել է գերեզմանաքարը, իսկ մյուսն օգնում է Ղազարոսին պատանքից դուրս գալու: Տպավորիչ է Հիսուսի ձեռքի օրհնող շարժումը:

Նկար 5

Գրիգոր Նյաթեցու այս ձեռագիրն առանձին ուշադրություն է գրավում ճանաչողական նշանակություն ունեցող մեկ նկարով: Ձեռագրի 14բ էջում ներկայացված է մեզանում շատ հայտնի տարրական դպրոցի պատկերը: Թվում է, որ հայկական ձեռագրերում առաջին անգամ ենք հանդիպում նման տեսարանի և այն էլ Գրիգոր Նյաթեցու մոտ, որը միանգամայն բացատրելի է: Լինելով ուսուցչապետ, դպրոցի հիմնադիր ու վերատեսուչ, ունենալով բազմաթիվ աշակերտներ, Նյաթեցին տվյալ առիթն օգտագործել է երիտասարդ սերնդի դաստիարակման ու դպրոցի գաղափարները մասսայականացնելու համար: Նկարի ձախ կողմում, արտոյի վրա, բազմել է վարդապետը: Նա ձախ ձեռքին բռնել է խառազանը, աջ ձեռքին՝ մի տախտակ, վրան գրված «Երանեսայ է այր որ»: Քահանայի դիմաց, ձեռքերը կրծքին մեղապարտի պես ծալած, կանգնել է աշակերտը. ավելի աջ,

հատակին, ծաղապատիկ նստել է մեկ ուրիշը (վարդապետի սպասավորը)՝ ձեռքին թարմ միստներ, որոնք պետք էին գալու վարդապետին աշակերտներին խառազանելու համար²⁶: Բոլորովին չժխտելով «տարրական դպրոցի» այս բացատրությունը, նկարից ստացած տպավորությամբ մենք կարող ենք մեկ այլ ենթադրություն ևս անել. քահանայի առջև կանգնած է մի երիտասարդ այր (գուցե և նրա աշակերտը), որը ոչ թե ծուլացել է սովորելու դասը, այլ փոքրիկ զանցանք է կատարել, վարդապետը նրան հիշեցնում է սաղմոսի հայտնի խոսքերը. «Երանեսայ է այր, որ ոչ գնաց ի խորհուրդս ամբարշտաց. ի ճանապարհի մեղադրաց նա ոչ եկաց, և յաթոռս ծանոց նա ոչ նստաս»²⁷ և պատժում նրան ճիպտահարելով: Ավետարանը կոչված էր մարդկանց դաստիարակելու, նրանց զանազան «շեղումներից» ետ պահելու նպատակին, մի բան, որին միանգամայն ձրգտել էր ընդգծել հենց Ավետարանում գրությունը այդ պատկերը²⁸: Սաղմոսի այս խոսքերն ունեն և իրենց հաշտի մեկնաբանությունները, ըստ որի այն ավելի շատ արտահայտում է քրիստոնեական գաղափարախոսության հիմնական միտումը. Անբարիշտներին չհետևել՝ և ընդունել ավետարանական պատգամները, որոնք երանելի հատկանիշ են մարդու համար²⁹: Խլաթեցու աշխատանքն այս առումով էլ շատ բնորոշ է Ավետարանին, որպես առաջին սրբազան խրատ ամեն մի երիտասարդ ընթերցողի:

Ձեռագրի 15ա էջում ներկայացված են պատվիրատուները՝ դեմ-դիմաց նստած. Հովհաննես երեցը և նրա հայր Դանիել քահանան: Վերջինս ձեռքերը պարզել է դեպի սուրբ Գիրքը, որը գտնվում է Հով-

²⁶ Այդպես է մեկնաբանել պատկերը պրոֆ. Լ. Ս. Նաչկելյանը ԺԵ դարի հիշատակարանների Ա հատորում, էջ 225 (արտահայտված է նաև նկարի պատճենը):

²⁷ Տես «Գիրք սաղմոսաց Դավթի», Վեներտիկ, 1855, էջ 3 (Սաղմոս Ա. 1):

²⁸ Եթե դա տարրական դպրոց է, ապա ուշագրավ է Նյաթեցու դավանաբանը՝ դպրոցում պատմի մեջ նաև ծեծը կիրառելու համար: Ի դեպ, միանգամայն համամիտ ենք նաև պրոֆ. Լ. Նաչկելյանի այն կարծիքին, որ Նյաթեցին ի դեմս այդ վարդապետի իրեն է ներկայացրել՝ իր ինքնանկարը:

²⁹ Տես, օրինակ, Վարդան Բարձրաբերդցի, Մեկնություն Սաղմոսաց Դավթի, Աստրախան, 1797, էջ 17—20:

հանձնախմբի մոտ. դա նրանց համար լույս է ու փրկություն: Թե՛ պատվիրատուներ Հովհաննեսն ու Դանիելը և թե՛ նախորդ տեսարանի քահանան ներկայացված են ճիշտ միան և տարազով. մինչև ոտքերի թաթերն իջնող երկար ներքնագգեստներ, տրված կանաչով կամ դեղինով, վրաները սև թիկնոց՝ վզի մոտ ագուցվող մեծ կոճակով: Նրանք գլխներին ունեն արևելյան սպիտակ փակեղներ (փաթոց, չալմա), որն այնքան էլ հատուկ չէ հայ հոգևորականներին³⁰:

Միան ևստած այս տղամարդիկ աչքի են ընկնում պատկերավորման ազգային հատկանիշներով՝ սև, մեծ աչքեր՝ խորհող ու կենդանի տպավորությամբ, երկար քիթ, ոչ շատ առաջ եկած քեղ ու մորուք... Աշակերտների մոտ հետաքրքրականը գեղջկական պարզ հագուստներն են ու փոսփուլավոր գեղեցիկ բոլոզները: Դրանք թերևս «արդիականացման» այն տարրերն են, որոնք, անկախ պատկերվող թեմայից (թեկուզ դա լինի խիստ կանոնիկ «այսպեպությունը»), հարազատ ու գրավիչ են դարձնում ամեն մի նկար, նրանց հոգու ու միտումների արտացոլումը դրսևորում:

Տիպիկ վասպուրականաց, գեղեցիկ բուսամոտիվներով ու պալատան կամարներով զարդարված խորանները զբաղեցնում են ձեռագրի 9ր—13ա էջերը: Խորանների գրվածքները հենված են եռալուսների վրա, որոնք, որպես կարգ, խարիսխների ու խոյակների փոխարեն ոճավորված բուսազարդեր են ունենում:

Գույներն այստեղ փոքր-ինչ խամրած են թվում. հավանաբար ձեռագիրը երկար ժամանակ անխնամ է մնացել: Լրիվ պահպանված են ավետարանիչների դիմանկարներն ու անվանաթերթերը՝ 15բ—16ա՝ Մատթեոս, 83բ—84ա՝ Մարկոս, 128բ—129ա՝ Դավթա, 208բ—209ա՝ Հովհաննես (Պրոխորոնի հետ):

Ծերունի ուղղությանը պատկանող այս վարպետը, որին լիակատար կերպով հասկանալի էին ամեն մի նկարի էությունն ու խորունկ միտումը, նույնչափ հմուտ էր գույնի ու գծի արտահայտման հնարավորություններում: Այդ առումով նա հանդիսանում է վասպուրականյան ոճի բարձր կատարողներից մեկը, որոշակիորեն ձևավորված գեղանկարչական այդ լեզվի տիրապետման իր սկզբունքներով: Ուզում ենք

ասած լինել, որ վասպուրականյան ոճը Խլաթեցու նման մտածողի ու մեկնիչի համար ոչ միայն հնից եկող տեղական սովորությունների պարզ կիրառումն էր, ուսուցչից աշակերտ, հորից որդի փոխանցվող (ժողովրդական արվեստին բնորոշ հատկանիշ), սովորույթ, այլև նպատակի ու ասելիքի, պատկերացումների դրսևորման ուրույն միջոց:

Կյանքը դիտելով որպես արարչական հավերժ ստեղծագործ պրոցես, Խլաթեցին արվեստում էլ իրականությունը պետք է դիտեր հավերժականության տեսանկյունով (և ոչ թե ստորյա անցողիկ շոշափելի մանրամասներով): Խլաթեցու պատկերած գեղարվեստական իրականությունը (նաև վասպուրականի մանրանկարիչների) հետո էր պարզունակ իրապաշտությունից: Էականը պատմականի ու միջավայրի կոնկրետությունը չէր, այլ նրանց համամարդկային-փիլիսոփայական ընդհանրացումը. այն, որ մարդը, կյանքը հավերժ անմահ գոյություններ են՝ օժտված նախախնամականի անտես ուժով ու գեղեցկությամբ: Այս գաղափարներն են իրենց առավելագույն պարզեցված ու կարճատև ձևով մարմնավորում առանձին վասպուրականի մանրանկարչության խիստ յուրատիպ ու հնամենի ոճում³¹:

Այստեղից արդեն իր դերն է սկսում խաղալ նկարչի անհատականությունը, գծի ու գույնի տիրապետման նրա վարպետությունը: Իսկ այդ հատկանիշներում Խլաթեցին պատշաճ բարձրության վրա է: Արդեն թեմատիկայի այդպիսի ըմբռնումը՝ մեկնաբանված գեղանկարչական արտահայտման ուրույն լեզվով, ինչպիսին խիստ կարճատևությունն է, մի քանի գույների հակադիր համադրությունն ու զարդա-դիմային կառուցվածքը, այդ մանրանկարներից հաղորդում է բանաստեղծական շունչ, կերպարները հագեցնում ռոմանտիկական խորհրդավորությամբ: Յուրաքանչյուր մանրամասն ձևով ամբողջական է ու արտահայտիչ: Չկա որևէ ավելորդ բան, լրացուցիչ առարկա, լրացուցիչ գույն: Բայց, ի տարբերություն վասպուրականի մի քանի այլ մանրանկարիչների, նա աշխատում է այդ, այսպես ասած, «սող» ոճը փրկել չոր էությունից, որոնք կարող են կարդացվել միայն որպես քարացած խորհրդանիշներ, որպես ձևանիշներ: Խլաթեցու մոտ ամենատիրական թվացող ձևերում ինչ-որ

³⁰ Այդ մասին հանգամանորեն խոսել ենք վասպուրականի մանրանկարչությանը նվիրված մեր գրքում («Վասպուրականի մանրանկարչությունը», գիրք Ա, Նրեան, 1975, էջ 76):

³¹ Այս հարցերի շուրջ խոսել ենք նաև Հովհաննես Խիզանցուն նվիրված մեր հոդվածներից մեկում («Էջմիածին», 1974, էջ 49—57):

հույզ կա, անորոշ մի կիրք, աննշմարելի, բայց սրտամոտ մի բան, որով անմիջական կապ է ստեղծվում ընթերցողի հետ: Դա, ինչպես վերևում էլ ասացինք, մասամբ գալիս է Խլաթեցու կերպարների յուրօրինակ «արդիականացումից»: Որոշակի նշանակություն է ստանում նաև նրա գոտ կատարողական լեզուն: Սահուն վրձինը երբեմն հասնում է ձևի բյուրեղացման, որը կարծես ներքին իմաստն էլ պարզորոշ է դարձնում: Չորությունից խուսափելու համար հիմնական գծին կից նա տանում է ստվերի պես մի նուրբ շերտ. մարմնի բաց մասերում՝ կապտա-շագանակագույն երանգային խաղեր, իսկ հագուստներում տիրապետում է զարդառճավորումը՝ շարժմանը համընթաց ու ճաշակավոր: Նույնիսկ գոտ պայմանական «անկենդան» տարրերը այնքան ինքնատիպ ձևերով են տրվում, որը նույնպես նպաստում է ընդհանուր տպավորությանը՝ գետի ափը «Մկրտության» տեսարանում, բնապատկերը՝ «Այլակերպությունում», արմավենու ծառը՝

«Մուտք Երուսաղեմում» (ուղղակի կատարյալ վարպետությամբ արված):

Մեր նկարչի մոտ գույները (դրանք չորսն են կամ հինգը՝ կարմիր, կանաչ, դեղին, կապույտ, շագանակագույն) այնքան հագեցված ու վառ չեն, ինչպես նրան նախորդած Վասպուրականի մի քանի մանրանկարիչների ձեռագրերում: Բայց գծի հստակությունն ու, որոշ դեպքերում՝ փափկությունը, ասես լրացնում է գունային այդ մեղմությունը, մի տեսակ յուրովի «գրաֆիկական» շահեկանություն ստեղծում: Գունա-գծային այդպիսի դաշնությունը միաժամանակ հավաքվածություն է հաղորդում հորինվածքներին:

Այսպիսին է Գրիգոր Խլաթեցու կենսագրությունն ու գործունեության համառոտ նկարագիրը՝ միջնադարյան հայ մշակույթի պայծառ դեմքերից մեկի, մտածողի ու արվեստագետի, որի թողած ժառանգությունն ու քարի անունն անգնահատելի է մեզ համար:

